

Aantalsontwikkelingen van overwinterende vogels in het licht van oplopende temperaturen; 35 jaar PTT

Vanaf 1978 zijn door Sovon, in samenwerking met CBS, punt-transect-tellingen (PTT) georganiseerd om de stand van niet-broedvogels bij te houden. Bij zo'n telling worden alle vogels op 20 vaste punten gedurende vijf minuten geteld. Aanvankelijk werden tellingen gehouden in augustus, december en februari, maar al in de jaren tachtig is besloten alleen door te gaan met de decembertelling (15 december tot en met 1 januari). In 1978 en 79 zijn bij wijze van proef 55 en 86 routes geteld. Sinds 1980 waren dat er meer dan 150, vanaf 1983 meer dan 300 en de laatste tien jaar zijn vaak meer dan 400 routes geteld. In dit overzicht zijn de door het CBS met TRIM berekende indexen over 1980-2014 en over 2005-14 van 80 soorten gebruikt.

Het artikel beperkt zich tot min of meer algemene overwinteraars. Bij schaarse soorten zijn de indexen vaak minder betrouwbaar. Geconcentreerd voorkomende water- en wadvogels blijven buiten beschouwing omdat ze op een klein deel van de routes worden aangetroffen en vaak in grote groepen opereren. Het wel of juist niet treffen van een grote groep kan dan van grote invloed op de indexwaarde zijn. Bovendien worden deze soorten nauwkeuriger gemonitord via de landelijke watervogeltellingen (zie pagina 14). Een uitzondering wordt gemaakt voor enkele zeer verspreid voorkomende soorten.

Aantalsverandering

Is het verklaren van structurele aantalsveranderingen bij broedvogels al lastig, bij winterpopulaties ligt dat nog gecompliceerder. Ontwikkelingen die we in Nederland vaststellen, kunnen van doen hebben met veranderingen in populatie-omvang, verspreidingsgebied of trekstrategie (wegtrekken of blijven). Factoren die hieraan ten grondslag liggen, kunnen bijvoorbeeld veranderingen in klimaat, landschap en/of populaties van predatoren zijn. Meestal zal het een combinatie van factoren zijn waarbij in de loop van de tijd nu eens de ene factor, dan weer de andere een hoofdrol speelt. Het aantalsverloop van de geselecteerde soorten is weergegeven in tabel 1.

Oplopende temperaturen

Globale opwarming lijkt inmiddels een feit. In Noord- en West-Europa uit zich dat onder meer in gemiddeld zachtere winters en warmere voorjaars- en zomers. Gaan we ervan uit dat oplopende temperaturen een rol spelen in het aantalsverloop van bij ons overwinterende soorten, dan zouden soorten met een zuidelijk broed- of overwinteringsgebied bij ons moeten toenemen en noordelijke juist afnemen. Om hierin wat meer orde aan te brengen, zijn de vogels uit tabel 1 verdeeld in soorten met:

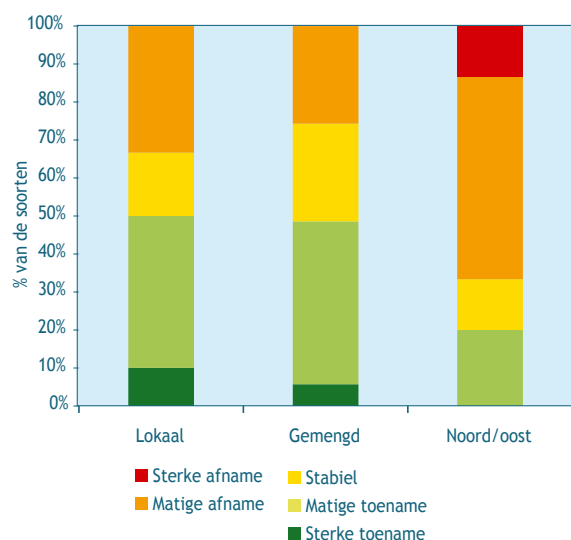
1. Noordelijke of oostelijke herkomst. Soorten in deze groep zouden kunnen toenemen wanneer het winterareaal aanvankelijk vooral zuidelijk van Nederland

Tabel 1. Trendbeoordeling door het CBS over de hele periode 1980-2014 en laatste tien jaar, 2005-14 en staafdiagram met jaarlijkse indexwaarden. - matige afname, -- sterke afname, = stabiel, ? onzeker, + matige toename, ++ sterke toename, **= $P<0.01$, *= $P<0.05$.

Soort	80-14	05-14	
Knobbelzwaan	++	--	
Nijlgans	+++	++	
Wilde Eend	--	=	
Patrijs	--	--	
Fazant	--	--	
Grote Zilverreiger	+++	+++	
Blauwe Reiger	++	--	
Dodaars	++	--	
Blauwe Kiekendief	--	=	
Havik	++	=	
Sperwer	--	--	
Buizerd	++	-	
Ruigpootbuizerd	--	?	
Torenvalk	--	--	
Smelleken	--	-	
Slechtvalk	+++	++	
Waterral	++	--	
Waterhoen	--	--	
Goudplevier	=	++	
Kievit	=	--	
Watersnip	-	--	
Witgat	+	--	
Kokmeeuw	--	++	
Stormmeeuw	++	=	
Holenduif	++	=	
Houtduif	=	--	
Turkse Tortel	=	--	
Ijsvogel	+++	--	
Groene Specht	++	=	
Zwarte Specht	=	=	
Grote Bonte Specht	++	=	
Klapekster	++	=	
Ekster	--	=	
Gaai	++	--	
Kauw	=	=	
Roek	--	--	
Zwarte Kraai	=	-	
Bonte Kraai	--	=	
Goudhaan	--	--	
Vuurgoudhaan	+	?	

Soort	80-14	05-14	
Pimpelmees	=	=	
Koolmees	--	-	
Kuifmees	--	--	
Zwarte Mees	--	--	
Matkop	--	--	
Glanskop	+	+	
Veldleeuwrik	--	--	
Staartmees	+	--	
Tijftjaf	=	--	
Boomklever	++	++	
Boomkruiper	++	--	
Winterkoning	++	--	
Spreeuw	=	=	
Merel	++	--	
Kramsvogel	--	--	
Zanglijster	=	--	
Koperwiek	--	--	
Grote Lijster	--	-	
Roodborst	++	--	
Roodborsttapuit	+++	--	
Heggenmus	=	--	
Huisbus	--	-	
Ringmus	--	--	
Grote Gele Kwikstaart	++	--	
Witte Kwikstaart	=	--	
Graspieper	=	--	
Waterpieper	++	--	
Vink	++	--	
Keep	--	--	
Groenling	++	=	
Putter	++	++	
Sijs	--	--	
Kneu	--	--	
Frater	--	?	
Barmsijs	=	--	
Kruisbek	++	?	
Goudvink	+	=	
Appelvink	++	?	
Geelgors	++	--	
Rietgors	=	--	

Bonte Kraaien. Tegenwoordig een zeldzame verschijning.
Foto: Markus Varesvuo-Agami

Figuur 1. Trend bij soorten in het PTT over de periode 1980-2014, opgesplitst naar vermoedelijke herkomst van de soorten (Lokaal = standvogel, amper wintergasten van buitenaf, Gemengd = deels lokaal, deels wintergast, Noord/oost = broedgebieden ten noorden of oosten van Nederland). Voor verantwoording van trends zie tabel 1.

lag, en kunnen afnemen wanneer Nederland deel uitmaakt(e) van de kern van het overwinteringsgebied. Afname is ook mogelijk wanneer de broedgebieden door aan opwarming gerelateerde oorzaken minder geschikt worden, waardoor de populatie als geheel kleiner wordt.

2. Lokale herkomst. Deze soorten zouden kunnen toenemen wanneer hun kernverspreiding zich aanvankelijk zuidelijk van Nederland bevond, en afnemen wanneer zich dat in hoofdzaak ten noorden van Nederland bevond. Ook soorten die gevoelig zijn voor koude winters zouden een toename kunnen laten zien.

3. Een menging van beide bovenste strategieën: de winterpopulatie bestond in 1980-2014 dus deels uit standvogels, deels uit trekvogels. Ook hier valt een toename te verwachten van soorten met een overwegend zuidelijke verspreiding en een afname van soorten met een overwegend noordelijke verspreiding.

In algemene zin blijkt dat vogels met broedgebieden ten noorden en oosten van Nederland vaker zijn afgenomen, en minder zijn toegenomen, dan soorten met lokale of gemengde herkomst (figuur 1). In hoeverre past dit binnen de hierboven opgestelde hypothese (punten 1, 2 en 3)? Om dit nader uit te zoeken, worden hieronder de soorten besproken die in 1980-2014 een significante toe- of afname vertoonden, in de context van herkomst en opwarming. Let wel: het gaat om de hele PTT-periode. De trend in de laatste tien jaar is bij sommige soorten opmerkelijk tegengesteld, wat deels samenhangt met een serie recente wat koudere winters.

Lokale herkomst

Drie soorten vertonen een sterke toename: Nijlgans, IJsvogel en Roodborsttapuit. Bij IJsvogel en Roodborsttapuit kan opwarming een rol spelen. De IJsvogel is immers vorstgevoelig en de Roodborsttapuit overwintert grotendeels bezuiden Nederland. Knobbelswaan, Havik, Groene Specht, Grote Bonte Specht, Glanskop, Staartmees, Boomklever, Boomkruiper, Winterkoning, Merel, Appelvink en Geelgors zijn in 1980-2014 als overwinteraar matig toegenomen. Dat is vrijwel steeds conform de met BMP vastgestelde ontwikkeling van de broedvogelaantallen. Het is niet aannemelijk dat oplopende temperaturen meespelen. Bij de bosvogels is het ouder worden van het relatief jonge Nederlandse bos, en de uitbreiding van bos (denk alleen aan bosaanleg in

Laag-Nederland en stadsuitbreiding!) een plausibele oorzaak voor de toename.

Sterk afgenomen soorten komen niet voor onder deze groep, maar soorten met matige afname zijn: Patrijs, Fazant, Torenvalk, Ekster, Kuifmees, Zwarte Mees, Matkop, Grote Lijster, Huismus en Ringmus. Van deze soorten heeft alleen de Matkop een overwegend noordelijke verspreiding en voldoet daarmee aan de hypothese. Kanttekening daarbij is dat de Matkop ook in Zweden, dus nogal wat noordelijker, vanaf begin jaren tachtig sterk afneemt. Mogelijk spelen er bij deze mees dus andere oorzaken een rol (zie ook Zwarte Mees en Kuifmees). Bij de overige soorten ligt het voor de hand dat vooral veranderingen in het agrarische landschap en bedrijfsvoering ten grondslag liggen aan de afname. Bij Kuifmees en Zwarte Mees, beide met pan-Europese verspreiding, kan de afname deels van doen hebben met afname van het naaldboutareaal door selectieve kap en het binnendringen van loofhout in vooral de grove dennengebieden. Echter, ook in ongemengd naaldbout zonder ingrijpende kap nemen de aantallen van met name Zwarte Mees af. Of verzuring een rol speelt is onduidelijk, want ook in Zweden, met geringe depositie van verzurende stoffen, nam de Zwarte Mees vanaf de jaren negentig sterk in aantal af.

Gemengde herkomst

In deze categorie zijn alleen Grote Zilverreiger en Slechtvalk sterk toegenomen in 1980-2014. Bij de Grote Zilverreiger zouden hogere wintertemperaturen een rol kunnen spelen, omdat noordelijker gebieden geschikter worden als overwinteringsgebied. Onze overwinteraars, voor zover geen eigen broedvogels, komen uit zowel oostelijke als zuidelijke richting. Het is niet aannemelijk dat temperatuur daarbij een sturende rol speelt, maar veeleer voedsel. Tot op heden lijkt de soort tamelijk winterhard, waarbij moet worden aangetekend dat echt strenge winters ontbraken sinds Grote Zilverreigers bij ons in enig aantal gingen overwinteren.

De toename van de Slechtvalk gedurende de onderzoeksperiode heeft deels te maken met herstel van de populatie na het verbod op persistente giften in de landbouw rond 1970. Daarna verliep de toename exponentieel vanwege de aanpassing van broeden op gebouwen, waardoor een inmiddels behoorlijke Nederlandse broedpopulatie is ontstaan. Deze vogels zijn jaarrond op de broedplaatsen aanwezig en vormen een

Harm Meek in actie.
Foto Peter Eekelder

groot deel van de overwintersaars.

Bij Blauwe Reiger, Dodaars, Waterral, Vuurgoudhaan, Roodborst en Grote Gele Kwikstaart zou de (matige) toename te maken kunnen hebben met opwarming. Vrijwel al deze soorten zijn behoorlijk wintergevoelig. De (overigens niet zo overtuigende) toename van de Blauwe Reiger contrasteert met de licht negatieve broedvogelindex. Het kan erop wijzen dat het aandeel overwintersaars van buitenlandse origine hoger is dan we denken, of dat het aandeel van de Nederlandse broedpopulatie dat wegtrekt in de winter, structureel kleiner aan het worden is. Alleen de Vuurgoudhaan heeft een winterspreiding die overwegend zuidelijk van Nederland ligt. Mogelijk breidt hij het winterareal uit in noordelijke richting. De toename van de overige soorten (Buizerd, Stormmeeuw, Holenduif, Grote Bonte Specht, Gaai, Vink, Groenling, Putter, Kruisbek, Goudvink) staat vermoedelijk los van opwarming.

Noordelijke en oostelijke herkomst

Sterk toegenomen soorten komen niet voor in deze categorie, maar matig toegenomen zijn Witgat, Klapekster en Waterpieper. De Waterpieper is in het PTT-materiaal licht wintergevoelig en zou zijn overwegend zuidelijke winterspreiding in noordelijke richting kunnen verleggen. De Witgat heeft eveneens een winterareal waarbij Nederland aan de noordrand ligt. Opschuiven in noordelijke richting zou dan kunnen leiden tot een aantalstoename. Bij de Klapekster valt de toename niet goed te verklaren, noch door opwarming, noch door habitatveranderingen in Nederland, noch door toename in de broedvogelpopulaties (zie Limosa 88.1).

Sterk afgenomen soorten met een noordelijke of oostelijke herkomst zijn Bonte Kraai en Frater. Beide soorten werden in het afgelopen decennium nauwelijks meer opgemerkt bij PTT-tellingen. Het staat wel vast dat Bonte Kraaien niet meer migreren of in ieder geval Nederland niet meer bereiken. Opwarming zou een oorzaak kunnen zijn, maar ook is het mogelijk dat veranderingen in de landbouw of aanpassing aan stedelijk milieu het tegenwoordig mogelijk maken om noordelijker te overwinteren.

Waarschijnlijk is/was het merendeel van de in Nederland overwinterende Fraters afkomstig uit Noorwegen. Deze vogels overwinteren tot diep in het binnenland van Europa en tot in de jaren tachtig ook talrijk in Nederland. Tegenwoordig is dat min of meer voorbehouden aan het Waddengebied.

Het is onduidelijk of opwarming een rol speelt in de afname van de Frater.

Matig afgenomen in 1980-2014 zijn Blauwe Kiekendief, Ruigpootbuizerd, Smelleken, Watersnip, Kramsvogel, Koperwiek, Keep en Sijs. Blauwe Kiekendief en Ruigpootbuizerd hebben tijdelijk te kampen gehad met een schraal aanbod van lemmingen, aardmuizen en rosse woelmuisen in hun broedgebieden, doordat die niet meer cyclisch, doch op een laag, kabbellend niveau voorkwamen. In eerste instantie werd dit geweten aan relatief warme en sneeuwarme winters. Later traden wel weer muizenpieken op, zonder structurele veranderingen in het winterweer. Met name de Ruigpootbuizerd is desondanks afgenomen in de broedgebieden.

Het Smelleken is sinds de jaren negentig sterk afgenomen in Zweden. Het ligt niet voor de hand dat dit te maken heeft met opwarming.

De Kramsvogel vertoont in Denemarken en Zweden een stabiele wintertrend. De Koperwiek vertoont een toename als overwintenaar in Denemarken. Bij beide soorten kan niet worden uitgesloten dat ze in toenemende mate noordelijk van Nederland overwinteren.

Bij Keep en Sijs ligt Nederland geenszins aan de noord- of zuidrand van het overwinteringsareal, waardoor opwarming geen voor de hand liggende oorzaak is voor afname. De Keep vertoont in Zweden een lange termijn-afname en die kan de afname in Nederland wellicht verklaren

Conclusies

Van de 80 tussen 1980 en 2014 onderzochte soorten, zijn er tien in aantal toegenomen en acht afgenomen met opwarming als mogelijke oorzaak. Natuurlijk is het allerminst zeker dat opwarming de (hoofd) oorzaak was, omdat we eventuele andere factoren onvoldoende kennen, laat staan kunnen kwantificeren.

Om daarachter te komen, zullen we in elk geval moeten blijven tellen en daarnaast liefst zo veel mogelijk andere factoren meten. Ik hoop dan ook dat het leger PTT-tellers de komende 35 jaar met dezelfde energie en volharding de routes blijft tellen in het immer veranderende landschap. Je kunt hieraan bijdragen door je aan te melden voor een vacante route op: <http://portal.sovon.nl/portal/vacant/deel/7>.

Heel veel hulde voor de grote inspanning van de afgelopen 35 jaar!

● Willem van Manen

Harm Meek verkozen tot Sovon vrijwilliger van het jaar

Harm Meek is afgelopen Landelijke Dag uitgeroepen tot Sovon vrijwilliger van het jaar. Deze 'godfather' van het Sovon werk in Twente kreeg uit handen van Jaap van Gent, bestuurslid en juryvoorzitter, de eervolle prijs overhandigd. Sovon reikt de prijs jaarlijks uit aan een van zijn 'supervrijwilligers' die zich inzetten voor het vogelonderzoek.

Juryrapport

In het jaar waarin de tellingen door vrijwilligers voor de vierde atlas worden afgesloten, heeft de jury nadrukkelijk gekeken naar de inzet voor dit project. Maar dat alleen is niet voldoende om in aanmerking te komen voor de onderscheiding Sovon vrijwilliger van het jaar. Ook de langdurige intensieve inzet voor het vogelonderzoek is een belangrijk criterium.

Harm heeft aan alle vier de atlasprojecten van Sovon deelgenomen, als teller en als atlasdistrictscoördinator. Niet alleen heeft hij de tellingen in het eigen district gecoördineerd en uitgevoerd, maar ook actief gaten in andere regio's gevuld. District Twente is het enige district dat in het lopende atlasproject binnen de drie veldjaren volledig is geteld, een mooie prestatie! En niet in het minst omdat Harm zelf in de laatste gaten gesprongen is. Ook geen lange buitenlandse reizen voor Harm, nee, vakantie op Schiermonnikoog om de vacante blokken aldaar te tellen. En het spreekt 'vanzelf' dat het telwerk voor PTT, watervogels en het BMP-project gewoon doorliep.

Actief op vele fronten

Naast het telwerk is Harm al heel lang actief binnen de Twentse vogelwerkgroep, geeft hij op inspirerende wijze lezingen over vogels en heeft hij zich bestuurlijk op verschillende fronten ingezet. Zo zat hij in de beginjaren van Sovon in het Dagelijks Bestuur. Zijn karaktereigenschappen worden gekenmerkt door betrouwbaarheid, gestructureerdheid, vasthoudendheid, oog voor kwaliteit en overtuigingskracht op basis van argumenten. Kortom, een waardig opvolger van de winnaar van vorig jaar, Adri Remeus!